

כפיית 'בני העיר'

בחלק השני שבמשנה, נידונה תקפותן של החלטות ל'בני העיר'. במשנה נקבע העיקרון של כפיית פרט ('בן העיר') להישמע לרצון הכלל – 'בני הקהל', המתבטאת בחובתו הכלכלית להשתתף בהוצאות הבנייה של 'חומה, דלתיים ובריה' לעיר, כלומר לשאת בהוצאות ההגנה הפיזית הבסיסית על העיר. נקודה למחשבה: הזיקה שיוצרת המשנה בין בני חצר לבני העיר מראה – לכאורה – שאין הבדל מהותי בין דרכי החלטת ההחלטות בשתי קבוצות אלו; כלומר: המשנה אינה מבדילה בין שכנים בחצר, המוגדרים כ'שותפים', לבין 'בני עיר' שמוגדרים לכאורה כישות משפטית ציבורית – קהילה ריבונית.

ניסוח עיקרון על בסיס דברי המשנה

הפוסקים הבינו שדברי המשנה ['חומה, דלתיים ובריה'] הם רק דוגמאות – שעל פיהן אפשר לנסח עיקרון כולל יותר. הרמב"ם [משנה תורה, הלכות שכנים ה, ו] מזכיר, לצד 'חומה ודלתות', גם את 'שכר הפרשין השומרין את המדינה'; ובצורה כללית: 'כל כיוצא בדברים אלו ששומרין את העיר'.

כמאה שנים אחרי ימי הרמב"ם קבע הרא"ש כלל רחב יותר: "בני העיר כופין זה את זה לבנות חומה, דלתיים ובריה, וכל דבר שהוא צורך העיר". [שו"ת הרא"ש, ו, כב]². [את הקביעה הזאת ציטט הרמ"א ב'מפה' על שולחן ערוך, חושן משפט, קסג א].

בעיון זה בחרנו להתעמק בעקרונות של דרכי הכרעה במצבי אי-הסכמה בעיר, או בקהילה – על פי ההגדרות שניסח ה'חזון איש'. הדגש המיוחד בדברי החזון איש³ הוא שיש עניינים שבהם לא רק הרוב כופה את המיעוט, אלא אף יחיד (או מיעוט) יכול לכפות את הציבור כולו לקיימם [משום שהחוק המחייב תומך בכך]. עניין כזה הוא נושא הביטחון, שבא לידי ביטוי במשנתנו בחיוב לבניית חומה דלתיים ובריה.

2 בתשובת הרא"ש לבני קהילת אבילה, פסק כי כל הקהל מחויב בתשלום ההוצאות הכספיות הכרוכות בסילוקו של רשע אחד מבני הקהילה. מדובר אפוא על שמירת העיר מפני סכנות 'רוחניות', וכלשונו: "והכל חייבין בתשלום הוצאות ביעור הרע מקרבכם, כי היא תקנת יישוב העיר... ואין לך 'צורך העיר' גדול מזה".

3 המבוססים על דברי הרמ"א בשולחן ערוך, חושן משפט, קסג א, בשם רבנו ירוחם: אפילו מעוט כופין את המרובים".

היסוד ההלכתי: יש דרישות נורמטיביות שאינן תלויות ברצונו של רוב ציבור זה או אחר, אלא הן קבועות על פי דין, ועל כן הן מחייבות.

לעומתן, יש עניינים עירוניים שלא ראוי לכפות את האזרח היחיד להוציא עליהם את כספו – מכיוון שאין בהם תועלת ברורה. בהקשר זה בחרנו להעלות לדיון את השאלה:

האם ההגדרה של "תיקון העולם" [שמביא החזון איש] קשורה לעניינים הקבועים והמחייבים או שהיא משתנה מתקופה לתקופה וממקום למקום?

בשל הקושי לתלמידים, העשוי להיווצר בלימוד דברי ה'חזון איש', קיצרנו אותם [בחו"מ] והוספנו להם מילות קישור. כאן אנו מביאים את הציטוט המלא [הטקסט המסומן – הובא בפני התלמידים].

ה"חזון איש", בבא בתרא ה

מבואר דיש ג' עניינים במה שהציבור כופין את היחיד.

א. לבנות חומה וכיוצא בזה שאין צריך לזה הסכמת הציבור, אלא יחיד כופה את הציבור, ולא מהני הסכמת רוב הציבור לבטל זה, דאין זה מגדר מלתא ולא 'תיקון העולם', ואפשר דאף אם הסכימו כולם שלא לבנות חומה, יכול כל אחד לחזור שזה מנהג גרוע ואינו מבטל הלכה, והבא לדור בעיר ושהה י"ב חודש הרי הוא כבני העיר, וכופין אותו לבנות חומה.

ב. דבר שאינו מן הדין, אבל הסכימו עליו רוב הציבור ויש בו משום תיקון העולם ויש להם גם בזה כח בית דין ותקנתם קיימת, וגם בזה הבא לדור ושהה י"ב חודש, הרי הוא כאנשי העיר.

ג. בדבר שאין בו תקנת העיר מוחלטת ואין רוב הציבור יכולין לכופף את המועט (המיעוט), אלא אם הסכימו כולם – הרי הסכמתם קיימת.

וגם בזה הנכנס לדור הרי הוא כבני העיר דסתמא הוא מסכים ומשום הנאה דצייתי אהדדי חשיב קנין, או משום דבני העיר יש להם כח בית דין גם על הבא לדור וכמו שכתבתי לעיל.

כאשר מדייקים בדברי ה'חזון איש' ומשווים בין סעיף לסעיף מגלים שסעיף א' מדבר על דבר שנקבע על פי דין, בניגוד לסעיף ב' שאינו מן הדין, ואף בניגוד למונחים "מגדר מלתא" ו"תיקון העולם" שמוזכרים בסעיף א', ואינם דין גמור.

סעיף ג' מדבר על דבר שהוא אינו "תקנת העיר מוחלטת" ואם נשווה זאת לסעיף ב' עולה שהמונחים "תקנת העיר מוחלטת" ו"תיקון עולם" הם היינו הך ובסעיף מדובר על דבר שאין בו משום תיקון עולם.

• מהם לדעתכם העניינים החיוניים הקבועים בחוק, המחייב את כל הערים במדינה?

1. ביטחון

2. זכויות האדם

אפשר להעלות לדוגמה את עניין חופש הדת: אזרחים דתיים זכאים לדרוש שהמדינה תממן הקמת בתי כנסת, גם אם הרוב אינו מעוניין בכך אולי והיה מעדיף להשקיע את כספי המדינה במגרשי כדורגל.

• לאיזו רמה (מן השלוש לעיל) שייכת ההלכה במשנה שלנו: "כופין אותו לבנות לעיר חומה"?

לפי ה'חזון איש', דין המשנה נכלל בהגדרה הראשונה. כלומר, גם יחיד זכאי לדרוש זאת. הסיבה לכך היא, כפי שנאמר לעיל, שדרישת היחיד מסתמכת על חוק מחייב [הקבוע בתורה] שאינו נתון לבחירתם החופשית של האזרחים. כפי שאין קהילה יכולה להתיר גזל, למשל, כך אין רוב תושבים יכולים להחליט לפגוע ברכושו של אדם יחיד או בביטחון חייו. הזנחת הטיפול בסידורי הביטחון בעיר [או ברכוש המשותף בחצר], מנוגדת בהחלט להלכות האוסרות על פגיעה בחיי אדם, בגופו וברכושו [למשל: "לא תעמוד על דם רעך"].

• הביאו דוגמאות לשמירה על זכויות המיעוט לפי העיקרון שברמה ג.

העיקרון השני של ה'חזון איש' קובע שבדבר שיש בו 'תיקון העולם', דהיינו שיפור החיים בעיר באופן משמעותי, מכריע הרוב. סלילת כבישים ומדרכות, למשל, מתבצעת מכוח תקנת העיר, לעומת זאת, הקמת גן חיות בעיר – מתבצעת כנראה רק בהסכמת כל בני העיר.

ברור שבדיון בכיתה יתעוררו ויכוחים [שאי-אפשר להחליט מראש כיצד להכריע בהם] על נושאים שונים: האם הם נכללים בעיקרון השני או בשלישי?

לסיכום: דווקא ה'חזון איש', שהיה איש הלכה מובהק [ומחמיר], ודבריו מבוססים על פרשנות ועל פסקי הלכה שקובצו במשך מאות שנים – דווקא הוא זה שמדגיש את עקרון היסוד ה'דמוקרטי': יש גבולות לסמכות הכפייה של הרוב. ברובד האקטואלי, ישנה הקבלה ישירה בין העיקרון הראשון של ה'חזון איש' לבין חוק המדינה – המגביל את סמכות ההחלטה של בני קהילה או יישוב.

חברה מתוקנת – בין חוק לחסידות

בדיון בדלת החצר יש התנגשות בין שני ערכים; בניית בית השער היא צורך חברתי בסיסי, כי בית השער נועד להגן על בני החצר. לעומת ההגנה עליהם, עומד הערך המוסרי 'דאגה לעני'. שאלת המפתח שהצגנו במבוא: 'על אלו יסודות רוחניים ומשפטיים ראוי לבנות חברה?' מחדדת את ההתנגשות בין הערכים.

מצד אחד, פשט המשנה מבטא תפיסה הלכתית 'פוליטית', החותרת להסדיר את ענייני החברה לפי חוקי התורה – תוך התחשבות בשיקולים מעשיים ובאפשרויות הביצוע. מצד אחר, הסיפור על אליהו משקף תפיסה 'חסידית', המציגה נורמה מוסרית גבוהה, שאינה נוטה להתפשר עם המציאות.

כשאנו מתבוננים בארבעת התירוצים בגמרא אנו מבחינים תחילה שכולם נאמרים בצורה 'סתמית' [אינם אמורים בשם אמורא מסוים, אלא מובאים על-ידי עורך התלמוד]. אפשר להניח שהתירוצים השונים אינם מבטאים גישות חולקות, אלא קבוצת הצעות מדורגות. כאשר אנו עוקבים אחרי התפתחות התירוצים בסוגיה – הכיוון ברור: התחזקות המגמה המעשית והצעת 'אוקימתות' מצטמצמות לדרישה ה'חסידית'.

דרך זו אופיינית לתלמוד בכלל. במקומות שונים מוצגת במשנה עצמה דרישה גבוהה, שקשה לקיימה, והתלמוד מפרש אותה כמבטאת גישה 'חסידית', שלא לכל אדם היא מתאימה.

למשל, על תפילת שמונה-עשרה נאמר במשנה: "אפילו המלך שואל בשלמו – לא ישיבנו" [משנה ברכות פ"ה, מ"א]. הגמרא מסיקה שבמשנה מדובר דווקא ב'מלך ישראל' [המכיר את מנהגי התפילה, ומכבד אותם], אולם למלך גוי – יש להשיב [ברכות דף לב ע"ב]; שם מסופר על 'חסיד אחד' שנהג לפי האמור במשנה, וסיכן את חייו. בדומה לכך נאמר "מידת חסידות שנו כאן" [ראו למשל, בבא מציעא דף נב ע"ב].

מהקושיה שבתחילת הסוגיה עולה מתח בין השקפה 'חסידית' אידיאלית (בסיפור על אליהו) לבין הכרה בצרכים המעשיים של בני החצר (במשנה). נקודת המוצא של אליהו היא כי על החסיד לדאוג תחילה לצורכי העניים, ואילו נקודת המוצא של המשנה (לפי פשוטה) היא כי יש לכבד את רצון הדיירים לשמור על פרטיותם. בגמרא מוצעות דרכים שונות לשילוב בין שתי ההשקפות.

- כיצד מיישבת הסוגיה את המתח בין שתי ההשקפות המנוגדות?
- האם יש בדרך זו ויתור מוחלט על אחת מן ההשקפות?

בסוגיה הוצעו הפתרונות בדרך של 'חשיבה יוצרת', חדשנית, השואפת 'ליישב' ניגודים במגמה לספק ככל האפשר את הדרישות המנוגדות [גם – וגם].
 דרך זו שונה מסתם פשרה, ה'מחלקת' את המצבים בין שתי הדרישות ומוצאת פתרון לכל דרישה לחוד. מטרת הפתרונות המוצעים היא להראות כיצד אפשר לבנות בית שער, שיספק את צורכי דיירי החצר – ועם זאת לא ימנע את העניים מלהיכנס.

דרכנו בפירוש התירוצים

בחרנו לנטות מפירושו של רש"י לתירוץ הראשון. עשינו זאת משום שלפי רש"י נוצר חוסר אחידות בין התירוצים, מעין 'קפיצה מצד לצד' – בניגוד למקובל בתלמוד [כפי שעמדו על כך פרשנים שונים; ראו, למשל, תוספות, ד"ה "ואיבעית אימא", שמציינים את הקשיים שבשיטת רש"י].

לפי רש"י, במעבר מהתירוץ הראשון לשני בוחרת הגמרא כבסיס את ההתחשבות בעניים [הא והא מבראי], ועל בסיס זה מוצעת בגמרא הבחנה נוספת [יש דלת או אין דלת] – כי דלת עלולה לגרוע מן העני אפשרויות לקבץ נדבות. לעומת זאת, התירוצים השלישי והרביעי הם בסיס לאופציה הנוחה יותר לבני החצר [שהוצעה בתירוץ הקודם]. כלומר, אין עקיבות בתירוצים.

לפי הפירוש שבו נקטנו, יש לפנינו מהלך ברור, הנוטה לקראת התחשבות גוברת בבני החצר. כך לדוגמה מפרש הרשב"א:

לא קשיא. הא מגואי הא מאבראי; מאבראי – גריעותא, שאין העני המחזר על הפתחים יכול להגיע עד פתח הבית, ולא ישמע קולו. אבל מגואי – מעליותא.

מכאן ואילך, כל תירוץ מתבסס על המצב ה'גרוע' לעני [שהובחן בתירוץ הקודם], ומראה שגם במצב זה אפשר להבחין בין מצבי־משנה, שאחד מהם בכל זאת נוח לעני. כלומר, הולכים ומתרבים המצבים שבהם בניית בית שער מקבלת 'הכשר'.

ה'חפץ חיים' מספר כי פרנסי הקהילה בעירו רצו שבעלי הבתים יתרמו רק לקופה מרכזית, כדי לתמוך באנשים ש'ירדו מנכסיהם', בעת משבר. הפרנסים ביקשו למנוע מעניים לחזר על הפתחים, מתוך חשש שבעלי הבתים לא יוכלו לתרום גם לקופה. ואולם, ה'חפץ חיים' התנגד לכך, בטענה שהתמיכה ב'ירודים' אינה פוטרת את הבריות מחובת צדקה לעניים. הוא הסתמך על הסוגיה שלנו, בה מנומקת ההתנגדות לבניית בית שער לחצר משום 'שעל ידי זה לא ישמע קול העניים הצועקים מבחוק'.

'חפץ חיים', רבי ישראל מאיר הכהן, אהבת תורה, יז
 חדשים מקרוב באו, שמונעים רגלי עניים מלבוא לפתחי בעלי בתים, ואין דואג
 עליהם לחיותם ברעב ותירוצם לפנייהם שכוונתם לטובה, כי על ידי שמתרבים העניים
 יש היזק לאביוני העיר היינו בעלי הבתים היורדים שאין ביכולת לעזור אותם על כן
 הם מונעים רגלי העניים לגמרי וקוצבין איזה קצבה על בעלי בתים שבעיר בשביל
 היורדים הנ"ל. (השוה לדברי הרב זווין, חו"מ עמוד 82) ובאמת הוא טעות גדול דכי
 בשביל שיש בעלי בתים יורדים בעיר הותר למנוע צדקה משאר עניים לגמרי דנהי
 שאין צריך ליתן לעני המחזיר על הפתחים מתנה מרובה אבל מתנה מועטת הלא צריך
 כל אחד ליתן לו כמבואר בגמרא (להלן ט ע"א, חו"מ עמ' 82) וביו"ד סי' ר"ג, וחם
 ושולם לנעול הדלת בעדו לגמרי ולפסוק לחיותו [עיין ב"ב ז' ע"ב דסובר הגמרא דאסור
 לעשות בית שער ודלת לחצר היכא שעל ידי זה לא ישמע קול העניים הצועקים מבחוץ]
 ואפילו לעניי עולם אסור לעשות כן ... וכל שכן שעל ידי תקנתם זאת הלא מונעין
 צדקה גם מעניי העיר אלמנות ויתומים ומי התיר להם לעשות ככה והלא בלקט שכחה
 ופאה מצינו שאסור לבעל הבית ללקוט בשביל עני אחד שבוז מגרע לאחר והכי נמי
 דכוותיה. ואפילו אם ירצו לעשות תקנה ליתן גם לעניי עולם מקופה שלהם דבר מועט
 גם כן אין מנהגם עולה יפה דיש בין המסבבים הרבה שאין מסובב בשביל עצמו לבד
 רק טפלי תליא ביה בביתו ועל ידי סיבובו נשאר לו מעט לזון אשתו ובניו שלא ימותו
 ברעב וכשאתה נועל דלת בפניו אתה יורד לחיי בניו העטופים ברעב בביתו ולא שייך
 בזה לאמר ענייך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין דנה שייך ביחיד שרוצה ליתן צדקה
 ויודע בנפשו שאין בכוחו ליתן רק לאחד על זה אמרו ענייך קודמין. אבל לתת פלס
 ומאזני משפט על כל העיר ולומר שאין בכוחם ליתן רק לעניי עירם ולסגור בשביל זה
 הדלת על כל עניי העולם זה לא מצינו [אם לא שידאגו לטובת העניים לכלכלם בכל
 מחסורם בבית מיוחד כחפץ הממשלה בודאי שטוב לעשות כן] וגם כאשר תדקדק היטב
 תראה שרוב המסכימים ומזרזים על התקנה הזו הם רק העשירים הגבוהים שבכוחם ליתן
 לשניהם. ולבד כל זה הלא ידוע שתקנתם זאת קופחת גם לעניי העיר שאין מניחין אותם
 לחזור על הפתחים ומה שנותנין להם איזה דבר קצוב לא יספיק להם אפילו לחצי חיותם
 ואין עושין טובה בזה רק ליחידים.

3. כיצד מתבסס ה"חפץ חיים" על הסוגיה שלפנינו כדי לנמק את התנגדותו להצעת הפרנסים?

מעצם העמדת הקושיה מסיק ה'חפץ חיים', שחשוב לא למנוע מעניים לקבץ נדבות.
 גם אם הפוסקים [שנזכרו לעיל] חייבו לבנות בית שער מבלי להתחשב במידת
 חסידות – משמעות הדבר היא שאין צורך לוותר על בניין בחצר כדי להקל על
 העניים לקבץ נדבות, אבל ברור שלדעתם אסור למנוע זאת מהם.

לגופם של דברים, יש מקום לערער על המוחלטות של המסקנות העולות מן הלימוד בסוגיה. אפשר לטעון שמהלך התירוצים מלמד על התחשבות מועטת בעניים, והתעלמות הפוסקים מחריפה עוד יותר את העניין. כלומר, לפרנסי הקהילה בעירו של ה'חפץ חיים' היתה בקעה להתגדר בה ולענות לו.